

Grüll Tibor (1964) az MTA doktora, egyetemi tanár, a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékének vezetője. Fő kutatási területe a Római Birodalom története, ezen belül gazdaságtörténeti, földrajzi és ökológiai kérdések, valamint a hellénisztikus és római kori judaizmus és a korai kereszténység világa. Legutóbbi kötete: *A Római Birodalom gazdasága* (Budapest, 2017).

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Orbem terrarum subicere. Világbirodalmi törekvések és földrajzi ismeretek az ókori Rómában* (2018/1).

„Hazugságra munkál az írástudók tolla”

Bibliai régiségek hamisítása a 19. századtól napjainkig

Grüll Tibor

1. A Mésa-sztélé és más bibliai régiségek megtalálása

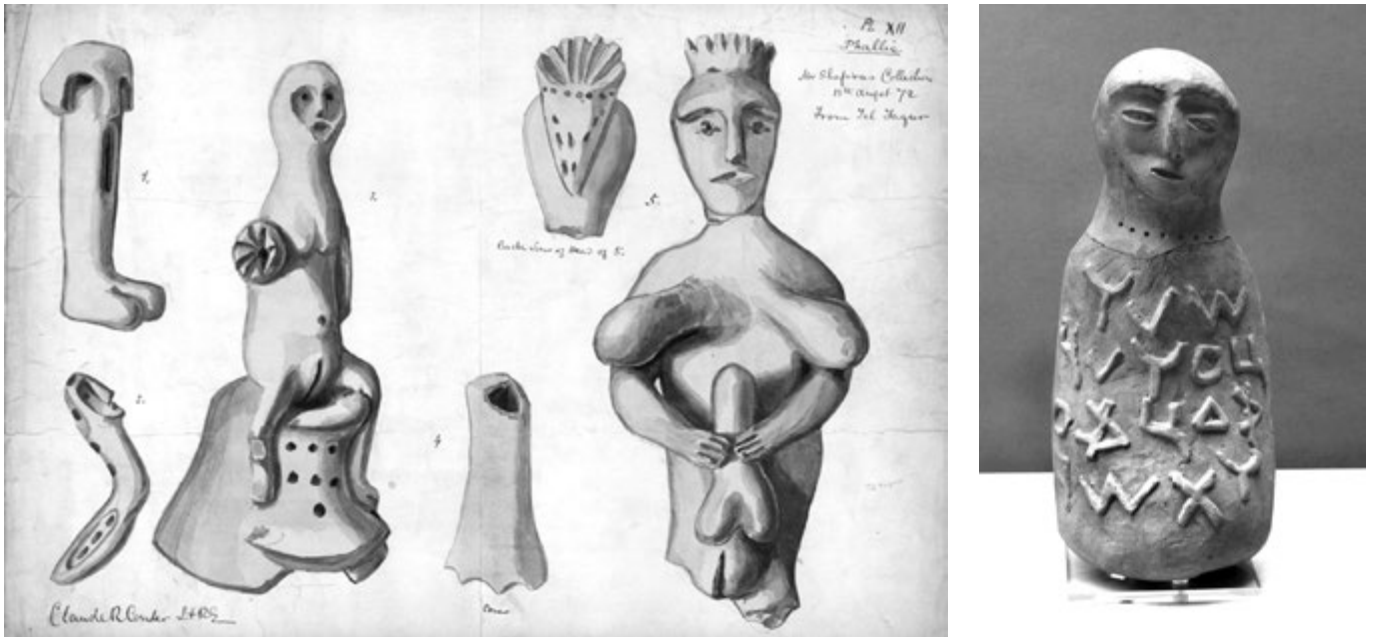
Az 1860-as évek derekán világszerte lázas izgalomban várták a teológusok, történészek és régészek, mikor bukkannak olyan tárgyi leletekre, amelyek megerősíthetik a Biblia történeteinek hitelességét. 1864-ig már több olyan felfedezést tettek Egyiptomban, a Szentföldön és Mezopotámiában, melyek közvetve-közvetlenül az Ószövetség valamely eseményére vagy szereplőjére utaltak, nem is szólva számos, az Ószövetségben is szereplő ókori település azonosításáról. E nevezetes leletek közül három ma is *in situ* a helyszínen tekinthető meg, a legtöbb viszont egyenes, vagy nem éppen egyenes úton a londoni British Museumba és a párizsi Louvre-ba vándorolt. Nem csoda hát, ha a Jeruzsálemben élő, elzászi származású misszionárius-lelkész, Frederick Augustus Klein által 1868 augusztusában megtalált Mésa-sztélé birtoklásáért versengve szálltak ringbe a nagyhatalmak képviselői. A 124 cm magas, 71 cm széles és mély, felső részén lekerekített, fekete bazaltkővet Klein a Holt-tenger keleti partján, az ókori moábi főváros, Dibón (a mai jordániai Dhiban) mellett, az Arnón-patak medrétől néhány kilométerre fedezte fel. Klein rajtot nem készített róla, de azonnal értesítette a jeruzsálemi német konzult, aki a kő megszerzését és Berlinbe küldését előkészítendő, tárgyalásokat kezdett a helybeli beduinokkal. Erről a szintén ott tartózkodó francia és angol diplomaták is tudomást szereztek. A tárgyalások azonban a lelet iránti megnövekedett érdeklődés és a diplomaták egymást túllícitáló pénzajánlatai ellenére is holtpontra jutottak. Mivel a beduinok azt hitték, hogy a sztélé belül kincset rejt, az addig sértetlen köemléket tűzben felforrósítva, majd hideg vizet öntve rá széttörték, és végül a darabokat a jeruzsálemi régiségpiacon próbálták értékesíteni. Itt a két legnagyobb töredéket Charles S. Clemont-Ganneau (1846–1923) francia orientalista vásárolta meg, míg az angoloknak és németeknek csak kisebb darabok jutottak. Végül ők is a Louvre-nak ajándékozták azokat, ahol végül felfedezése után 23 évvel sikerült a sztélé körülbelül kétharmadát újra összeállítani.¹

1. kép. Moses Wilhelm Shapira fotója nem sokkal Jeruzsálembé költözése után

2. A Shapira-affér

„Nyomasztó hely”. Az 1867-ben Jeruzsálembé látogató Mark Twain ezekkel a szavakkal jellemezte azt a várost, amelybe ekkor még csak egyénileg érkeztek zarándok-turisták. A csatornázatlan Óváros akkoriban még egyáltalán nem a mai képét mutatta: az utcákat elöntötte a szenny és a mocsok, a „szent helyeket” baksisért kuncsorgó nyomorék koldusok hada lepte el. A bazársorok kereskedői persze ekkor is helyükön voltak, és tették a dolgukat: ki friss zöldséget, ki ruhaneműt, ki kegytárgyakat árult. Az utóbbiak közé tartozott Moses Wilhelm Shapira is, aki 1830-ban egy kamegyec-podolszkiji zsidó családban született (1. kép).² Ezt a területet abban az időben Oroszország csatolta magához (jelenleg Ukrajnához tartozik). A rendszeres pogromok elől Shapira apja 1856-ban, huszonöt évesen vándorolt ki Palesztinába, ahová hamarosan Moses nevű fia is követte. Útjukat csaknem fél évre megszakították Bukarestben, ahol Moses nagyapja meghalt, ő maga pedig misszionáriusok hatására áttért az

2. a–b. kép. Shapira hamisított „moábita edényei”

anglikán vallásra (felvéve a Wilhelm keresztnévet), sőt a porosz állam védelméért is folyamodott, ami igen jól jöhetett egy kikeresztelkedett zsidónak az oszmán-török birodalomhoz tartozó Palesztinában. Shapira végül 1856-ban érkezett Jeruzsálembe, ahol azonnal csatlakozott a Jaffa-kapu környékén koncentrálódó anglikán közösséghez. Röviddel ezután megbetegedett, és a helyi protestáns kórházban ápolták. Ekkor találkozott a német származású Rosetta Jukel nővérrel, akit 1861-ben feleségül vett. Két lányuk született. Shapira ugyanabban az évben egy üzletet nyitott, amely a jeruzsálemi Óváros keresztény negyedében – ma Christian Quarter Road – szolgálta ki a zarándokokat. Először a szokásos turistabövlakat árulta, és néhány – arab gazdáktól vásárolt – ókori cserépedényt. Shapira akkor kezdett érdeklődni a bibliai régiségek iránt, mikor megtalálták Mésa moábi király feliratos sztéléjét. Tanúja volt a felirat iránt egyre növekvő érdeklődésnek a német, brit és francia hatóságok részéről, sőt talán részt is vett a közöttük folyó tárgyalásokban. Ennek során ismerkedett meg Szalim al-Káirival, akit a beduinok azért neveztek „Olvasónak”, mivel ókori írásokkal foglalkozott, egyebek mellett a moábita kő pacskolatát is ő készítette.

Ez adta a kiinduló ötletet Shapira számára. Szalim al-Kári segítségével ő is elkezdett „moábita” tárgyakat gyártani. Az arab mesteremberek agyagfigurákat, emberi fejeket és nemritkán erotikus jeleneteket ábrázoló cserépedényeket készítettek számára, és a Mésa-sztélérről összefüggéstelenül lemásolt betűket helyezték el rajtuk (2. a–b kép). A mai kutatók számára ezek nagyon is ügyetlen hamisítványoknak tűnhetnek, de ne feledjük, hogy abban a korban még nem létezett összehasonlító régészeti anyag. Néhány európai tudós pedig – a Shapira-féle hamisítványokra alapozva – még különböző elméleteket is fabrikált a moábitákra vonatkozóan. A „szépséges” moábita régiségekről Claude R. Conder (1848–1910) királyi hadmérnök és Palesztina egyik legelső tudományos kutatója 1872-ben lelkes hangú tudósításokban számolt be a brit nagykövetségnek, és cikkéhez színes akvarellillusztrációkat is mellékelte. Conder a következő év májusában írt újra a Shapira-gyűjteményről, amiből kiviláglik,

hogy annak darabjai akkor már német kézbe kerültek. Mivel a németek lecsúsztak a Mésa-sztélé darabjainak megvásárlásáról, angol és francia riválisaik előtt szerették volna megszerezni Shapira „moábita gyűjteményének” darabjait. Közvetítőként Aloys Sprengert, egy osztrák származású Közel-Kelet-szakértőt bízták meg, aki a berlini Altes Museum számára 1700 hamis moábita régiséget vásárolt Shapirától, összesen 22 000 birodalmi tallér értékben, amelyből 2000 tallért maga a császár adományozott. (Az összeg mai árfolyamon csaknem 100 millió forintnak felel meg.) Magángyűjtők is követték a múzeum példáját: a neves brit hadmérnök és régész, Horatio Kitchener például nyolc „moábita régiséget” vett magángyűjteményébe.

Időközben állandósultak azok a híresztelések, hogy a moábita edények hamisítványok. Hogy Shapira eloszlassa a gyanút, egy tíznapos diplomáciai utat tett – több európai kísérettel – a Transzjordániában élő beduinokhoz, ahol tárgyalásokat folytatott. Az út olyan sikeresnek bizonyult, hogy Constantin Schlottmann, a hallei egyetem professzora, aki korábban maga is kértelkedett a feliratos agyagedények hitelességében, 1872-ben a Német Keleti Társaság folyóiratában (*Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*) azt írta: „Annak a lehetősége, hogy újabb kételyek fognak felmerülni a moábita leletek valódiságával kapcsolatban, a nullával egyenlő.” Az ügyes trükk azonban nem győzte meg Charles S. Clermont-Ganneau-t, aki 1874 júliusában, a Shapira-gyűjteményben tett látogatását követően azt írta a *Palestine Exploration Fund Quarterly Statement* hasábjain: „egyetlen egy tárgyat sem láttam az egész gyűjteményben, amelyet eredetinek lehetne tartani”. Időközben a németországi üzlet is kezdett botránnyá dagadni. A Reichstag parlamenti vizsgálóbizottságot állított fel az ügy kivizsgálására. A jeruzsálemi német konzul – akit történetesen báró Münchhausennek hívtak – 1877-ben egy kisebb expedíciót szervezett a jordániai beduinokhoz, hogy meggyőződjön a moábita régiségek eredetéről. Az útról visszatérve – ahonnan újabb moábita régiségeket hozott magával – a császári konzul nyílt levelet írt Shapirához, amelyben kiállt az általa eladott tárgyak hitelessége mellett.

Ennek ellenére 1878-ban már nemcsak a szaktudósok, hanem a közvélemény nagy része is meg volt győződve arról, hogy a Shapira-féle tárgyak hamisítványok.³

A nagyszabású üzlet révén meggazdagodott Shapira feleségével és leányaival a jeruzsálemi Óváros falain kívül vásárolt gyönyörű házba költözött. (Ez volt az egyik legelső ház Nyugat-Jeruzsálemben, amit Shapira halála után Dr. Avraham Albert Ticho, egy bécsi szemészorvos vásárolt meg, ezért nevezik mindmáig Beit Tichónak, azaz Ticho-háznak a jeruzsálemiek.) Shapira ekkor már olyan hírneves ember volt, hogy amikor 1876-ban II. Don Pedro brazil császár Jeruzsálembé látogatott, felkereste Shapira üzletét, akit naplójában így jellemezte: „tekintete nem keltette megbízható ember benyomását”. 1914-ben Shapira húga, Siona (férjzett nevén Miram Harry) egy önéletrajzi regényt tett közzé *The Littler Daughter of Jerusalem* címmel, amelyben leírta, hogy mint hitehagyottak, igen sokat szenvedtek a helyi zsidók zaklatásától. A jeruzsálemi héber nyelvű sajtóban Shapira neve mellett kötelezően szerepelt a „renegát” jelző, amit a moábita affér után a „hamisító” szóval is megtoldottak.

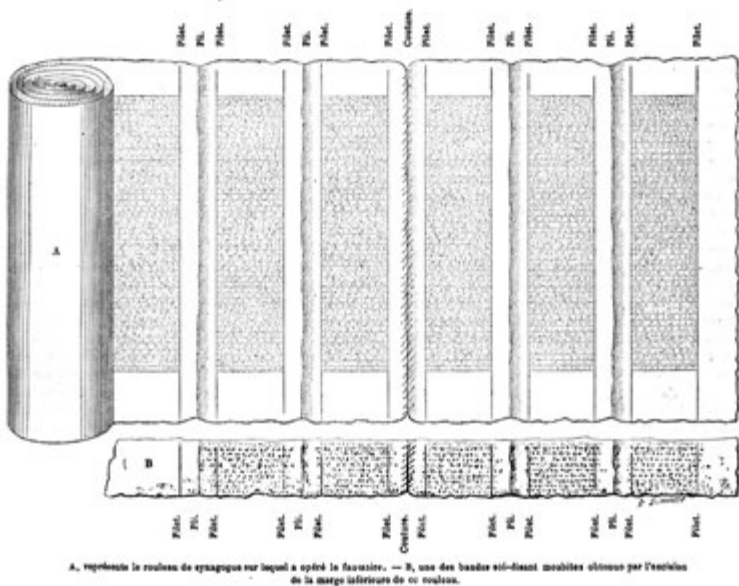
Mint láttuk, Shapira moábita „leleteinek” eredetiségét eleinte csupán a neves francia régész és diplomata, Charles S. Clermont-Ganneau vonta kétségbe, aki kifaggatta Szalim al-Kárit, és azokat az embereket is felkutatta, akik az agyagedényeket szállították Shapirának. Nyomozása eredményeit a londoni *Athenaeum* folyóiratban tette közzé, kijelentve, hogy a Shapira-kollekció minden darabja hamisítvány! Lassacskán a németek is beadták derekukat: két jónévű tudós, Emil Friedrich Kautzsch és Albert Socin egy brosúrát jelentetett meg 1876-ban *A moábita régiségek valóságának bizonyítása (Die Echtheit der moabitischen Alertümer geprüft)* címen, amelyben kijelentették, hogy a leletek legalábbis „gyanúsak”. Shapira is foggal-körömmel védekezett, de a szaporodó ellenfelek is egyre több bizonyítékot soroltak fel. A kereskedő végül visszavonulót fűjt, és Szalim al-Kárit tette meg bűnbaknak, míg ő maga az ártatlan becsapott szerepét játszotta. Több mint érdekes, hogy maga Clermont-Ganneau is alátámasztotta ezt a verziót.⁴ Szalim al-Kárit rövid időre letartóztatták, de sikerült Alexandriába menekülnie a hatóságok elől, ahol nagy szegénységben halt meg. Ugyancsak megválaszolatlan kérdéseket vet fel, hogy miután a németek ország-világ előtt megszégyenültek, miért nem követelték vissza a pénzüket, továbbá hogyan járhatott-kelhetett továbbra is múzeumi és tudományos körökben Shapira, akit láthatólag nem rendített meg a leleplezés. A műkereskedő és családja továbbra is a Ticho-házban lakott, luxuskörülmények között. Az épület egyébként ma az Izrael Múzeum tulajdonában áll, ahol 2000-ben *Valóban hamis (Truly Fake)* címmel emlékkiállítászt rendeztek a Shapira-féle hamisítványokból. A bemutató egyik érdekessége az volt, hogy az Altes Museumból egyetlen tárgyat sem kaptak kölcsön, mivel a német muzeológusok szerint már egy darab sincs a moábita régiségekből a berlini múzeum tulajdonában.

Shapira elég gyakran tett hosszú külföldi utakat, amelyek során mindenféle zsidó vonatkozású régiséget felvásárolt. 1879-ben Jemenbe ment, ahol tekintélyes jeruzsálemi rabbiként mutatkozott be, és kérte a helyi zsidókat, mutassák meg neki értékes régi könyveiket. Ezeknek egy részét megvásárolta, más részüket pedig úgy szerezte meg, hogy megvesztegette a helyi kormányzót, aki katonáival elvette azokat a kéziratokat,

amikhez ragaszkodtak tulajdonosaik. A Jemenből alijázó zsidók még évtizedekkel később is mesélték a megalázó történeteket. Shapira azonban ismét jól járt, és üzlete, amelynek cégéről megjelent a jól hangzó „A British Museum levelező tanácsadója” (*Correspondent to the British Museum*) felirat, a héber kéziratok kereskedelmének központja lett. Shapira 1883-ban bemutatott néhány pergamentekercs-töredéket a British Museumnak, amelyekről azt állította, hogy a Holt-tenger környékén bukkant rájuk. Az írás óhéber betűkkel készült, és a *Tízparancsolatnak*, valamint a *Másodtörvénynek* a maszoretikus héber Bibliától némileg eltérő szövegét tartalmazta. Shapira megpróbálta egymillió angol fontért eladni a töredékeket a British Museumnak, és megengedte, hogy a tizenöt csíkból kettőt kiállítsanak Londonban. Ez alkalommal William Gladstone, Nagy-Britannia miniszterelnöke is felkereste Shapirát, aki a sajtó révén valóságos celebbé vált. A kiállítást több ezren látták, köztük a már többször említett Clermont-Ganneau is, akitől a British Museum – Shapira kérésére – megtagadta, hogy megtekinthesse a további tizenhárom csíkot. A kiállításon látottak alapján mindenesetre Clermont-Ganneau azonnal hamisítványnak bélyegezte a két töredéket; nem sokkal ezután a brit bibliakutató, Christian David Ginsburg is hasonló következtetésre jutott, és leleplezését a *The Times* lapjain tette közzé (3. kép). Később Clermont-Ganneau kimutatta, hogy

3. kép. Moses Shapira és Christian David Ginsburg küzdelme Londonban (*Punch*, 1883. szeptember 8.)

4. kép. Clermont-Ganneau vázlata arról, hogyan keletkeztek a „Shapira-csíkok”

Shapira a *Másodtörvény* csíkjait egy olyan eredeti jemeni tekercsből vágta ki, amit korábban már eladott a British Museumnak (4. kép).⁵ A hamisító ekkor elhagyta Londont, és hónapokon keresztül Európában vándorolt. Végül, 1884. március 9-én, a rotterdami Bloemendaal Hotelben föbe lőtte magát. A Shapira-tekercsek előbb eltűntek, majd újra felbukkantak a Sotheby's aukcióján, ahol mindössze 10 guinea-ért keltek el. 1887-ben utolsó tulajdonosuknak, Sir Charles Nicholsonnak a házában égtek el egy tűzvész során.

3. Pecsétek és osztrakonok

Az első nagyobb bibliai vonatkozású osztrakonleletre 1935-ben bukkant rá Lákis (Tell ed-Duweir) ásatója, James Leslie Starkey. Miután Starkeyt 1938. január 10-én rejtélyes körülmények között meggyilkolták, a lákisi cserépleveleket még ugyanabban az évben Harry Torczyner (későbbi nevén Naftali Herz Tur-Sinai) publikálta. A 18 osztrakon Jeruzsálem végnapjairól tudósít a Kr. e. 586-os babilóni ostrom pillanatában, és bizonyos „prófétai levelekre” – feltehetően Uriás és/vagy Jeremiás próféta üzeneteire – is történik bennük utalás.⁶ A következő jelentős osztrakonlelet az ún. „Elijásib-archívum” megtalálása volt Tel Arad vaskori erődjében, amelyet 1962-től ásott az izraeli Yohanan Aharoni.⁷ A 91 cseréplevél között az egyik legérdekesebb darab az ún. „JHVH háza-osztrakon”, amelyről a mai napig sem tudta eldönteni a kutatás, hogy a jeruzsálemi Templomra vagy a Tel Aradban talált vaskori szentélyre vonatkozik-e.⁸ Ugyancsak Jeremiás korát idézték fel a Dávid városában 1978 és 1985 között Yigal Shiloh ásatásain talált agyagpecsét-lenyomatok. Az 51 darab bulla olyan neveket tartalmazott, mint „Germajáhu ben Sáfán”, aki Jójákim király őrnöke volt. A 90-es években Eilat Mazar által vezetett ásásokon további pecsétek is előkerültek innen, például „Jehuhál ben Selamajáhu” és „Gedalja ben Passur” nevével, akik mindketten szerepelnek Jeremiás könyvében.⁹

Minden bizonnyal ezek a valóságos és igen jelentős leletek adták az ötletet, hogy a műkincspiacra dobjanak olyan hamisítványokat, amelyek közös jellemzője, hogy valamilyen bibliai vonatkozással rendelkeznek. Az egyik leggazdagabb régiségkereskedő, a Londonban élt Shlomo Moussaief (1925–2015) birtokolta az egyik legnagyobb judaica gyűjteményt a világon: állítólag 60 000 tárgyat gyűjtött össze a Közel-Keletről. Tehette, mivel 2011-ben pottom 352,6 millió dolláros magánvagyonával a világ 315. leggazdagabb embereként tartották számon. A Moussaief-kollekció egyik darabja volt a nevezetes „Három sékel-osztrakon” is, egy 6 cm magas, 10,9 cm széles cserépdarab 5 sornyi héber írással (5. kép). A szöveg egy bizonyos Asjáhu nevű királyt említ, aki 3 sékel tarsisi ezüstöt adományoz a jeruzsálemi Templomnak (*lbyr.yhwh*).¹⁰ Az osztrakont Moussaief vásárolta Oded Golan Tel Aviv-i műgyűjtőtől – akiről később még lesz szó –, de már a 90-es években felmerült a gyanúja, hogy hamisítványról van szó. Ezt az elméleti

lehetőséget Christopher Rollston 2003-ban paleográfai vizsgálattal csaknem bizonyossá tette, majd az ezt követően elvégzett patinavizsgálat végleg igazolta.¹¹ Hogy miért volt szükség erre a hamisítványra? A Moussaief-osztrakon a jeruzsálemi Első Templom létezésének konkrét bizonyítéka lehetett volna, hiszen a Tel Arad-i osztrakon referencialitása vitatott volt. Az ügyes hamisítók azért belecsempésztek egy bizonytalanító tényezőt: Asjáhu nevű királyt ugyanis nem említ a Biblia, de azért könnyen lehetett őt azonosítani Jóással, hiszen más esetekben is előfordult, hogy a király kétféle nevet viselt. Ráadásul megerősítették a bibliai vonatkozást a „tarsisi ezüst” kitéttel, mivel a Nora-kő már 1773 óta ismert volt, melynek első sorában a „Tarsisból” (*bršš*) kifejezés olvasható.¹² Ebből is kiviláglik, hogy a hamisítók igencsak felkészültek voltak.

5. kép. A „Három-sékel-osztrakon” a Moussaief-gyűjteményből

6. kép. Báruch, Jeremiás szolgájának hamisított (?) pecsétje

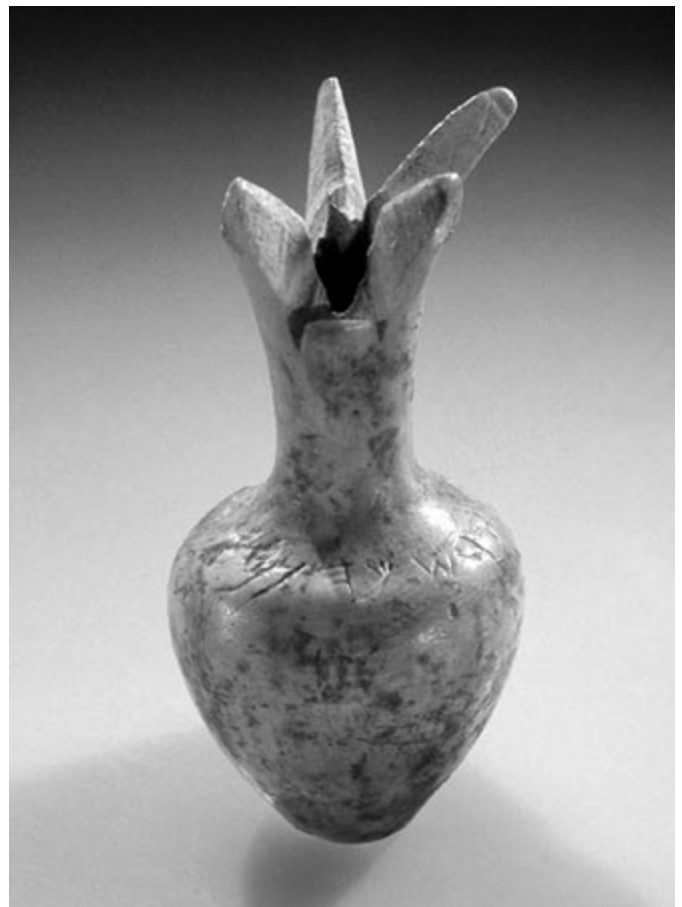
Konkrét bibliai szereplők azonosítása történeti dokumentumokon mindig izgalmas téma, és ahogy a pecsétlenyomatokból láttuk, erre számos példa akad.¹³ Ugyanakkor nagy a kísértés, hogy a hamisítók a Bibliában említett több ezer név közül kiválasszanak olyanokat, akikről még nem maradt fenn régészeti dokumentum, de a személy ismertsége miatt szinte biztosra vehető, hogy szenzációt keltő „felfedezés” lesz belőle. Itt van mindjárt Jeremiás szolgája és legfőbb munkatársa: Báruch, Néria fia. 1975-ben egy ismeretlen helyről származó, 17 × 16 mm-es agyagpecsét-nyomat bukkant fel egy meg nem nevezett izraeli műgyűjtőnél, amelynek publikálására Nahman Avigad kapott lehetőséget 1978-ban (6. kép).¹⁴ A három sorban óhéber betűkkel írt szöveg olvasható: „Berachjáhu, Nérijáhu fia, az írnok (*hspr*) [tulajdona]”. A pecsét tulajdonosa tehát nem más lehetett, mint Jeremiás szolgája és írnoka, Báruch. A lenyomat Avigadot is annyira lenyűgözte, hogy egyből kijelentette: a pecsét Dávid városából, a G-körzetből, abból a leégett házból kerülhetett elő, ahol a többi pecsétet is megtalálták. Csakhogy erre semmilyen bizonyíték nem volt. Ráadásul 1996-ban egy második bulla is febukott a múkiacspiacon, azonos felirattal, amit minden bizonnyal ugyanazzal a pecséttel készítettek. A pecséten egy ujjlenyomatot is találtak, amelyről Hershel Shanks rögvést kijelentette, hogy az magáé Báruché lehetett.¹⁵ De vajon két ismeretlen helyről származó azonos pecsét előkerülése bizonyítja-e a pecsétek valóságát? A szakértők egy része kételkedik ebben.¹⁶

Végül, az alábbi tárgy ugyan nem sorolható sem a pecsétek, sem az osztrakonok közé, jelentőségénél fogva azonban mégis meg kell emlékeznünk róla. Egy gránátalma formázó elefántcsont pálcadiszról van szó, amelyen a következő héber felirat szerepelt: „(JHVH templo)mához tartozik. Szent (dolog), a papoké” (*by[t yhw]h qdš khnm*).¹⁷ A 4 cm magas tárgy 1979-ben bukkant fel a múkiacspiacon, ahol André Lemaire aramaistának sikerült megvizsgálnia és lefényképeznie (7. kép). Minden bizonnyal Izraelből csempészték ki, és egy nevesítetlen francia gyűjtőhöz került, aki végül megmutatta Nahman Avigad izraeli régésznek. Az ő ajánlására az Israel Museum 1988-ban 550 000 dollárért megvásárolta a gyűjtőtől, azzal, hogy ez az

egyik legértékesebb régészeti lelet, amely a múzeum birtokába került. Egy 2004-ben felállított izraeli vizsgálóbizottság azonban arra az eredményre jutott, hogy maga a tárgy eredeti, de a Kr. e. 14–13. századból (vagyis 500 évvel az Első Templom felépítése előttről) származik, a felirat pedig minden bizonnyal modern hamisítvány.¹⁸ Aharon Kempinski régész azzal relativizálta az elefántcsont gránátalma jelentőségét, hogy még ha a felirat valódi is lenne, számos „JHVH háza” létezhetett Izraelben, nem kell mindjárt a jeruzsálemi Szentélyre gondolni. Baruch Halpern – elfogadva a felirat eredetiségét – a hiányzó betűket másképp egészítette ki: szerinte a szövegben az Ahija papi családról van szó, nem a jeruzsálemi Templomról.¹⁹

4. Feliratok

A feliratok mint bizonyító erejű történelmi dokumentumok hamisítása is nagy múltra tekint vissza. Az egyik leghíresebb az állítólag a braziliai Paraíbában talált föníciai sziklavészet (petroglif), amely a felirat szövege szerint III. Hiram tyrosi király (Kr. 552–532) idejében készült, és az ismeretlen távoli földrészre érkezett föníciai hajósok vészték a sziklába. A petroglif átírását Ladislau de Souza Mello Neto (1838–1894), a Brazil Nemzeti Múzeum igazgatója publikálta 1874-ben. Bár a feliratról Neto mentora, a neves Fönícia-szakértő, Ernest Renan is kijelentette, hogy hamisítvány, még az 1960-as években is hitelesnek fogadta el egy olyan neves tudós, mint az ugaritológus Cyrus Herzl Gordon.²⁰ A szöveg hitelessége egyébként

7. kép. Hamis héber feliratos elefántcsont gránátalma pálcadisz

nemcsak azért kérdéses, mert a nevezett helyen soha nem találták meg a föníciai felirat eredetijét, hanem azért is, mert annak szövege szinte teljes egészében bibliai passzusokból van összerácséfolva, ami nem csoda, hiszen abban az időben még nem kerültek elő föníciai nyelven írt hosszabb szövegű feliratok.

De olykor a valódi és hiteles feliratok előkerülése is nagy lökést adott a hamisítóknak, ahogyan ezt a Shapira-affér esetében is láttuk. Ilyen lendületet hozott magával a Siloám-alagút feliratának felfedezése és publikálása is, amelyet általában Ezékiás csatornaépítkezéséhez szoktak kötni.²¹ Az izgalmas narratív szöveg, amely a Gihon-forrástól a Siloám-medencéig vezető csatorna elkészítésnek végső, drámai pillanatát meséli el, úgy látszik, több hamisítót is inspirált. 1970-ben az amerikai történész-szociológus, George E. Mendenhall és William H. Brownlee jelentették be, hogy Hebron közelében föníciai betűkkel írt „filiszteus” feliratokra bukkantak. Bár Frank Moore Cross már a következő évben – a Society for Biblical Literature konferenciáján – kijelentette, hogy modern hamisítványokról van szó, és felhívta a figyelmet a „Hebron-dokumentum” és a Siloám-felirat hasonlóságaira, Mendenhall továbbra is kitartott véleménye mellett. A neves izraeli epigráfus, Joseph Naveh azután újra bebizonyította, hogy hamisítványról van szó, sőt egy másik dokumentumot is ugyanahhoz az ismeretlen hamisítóhoz tudott kötni. Két szintén jól ismert szentföldi katolikus régész-pap, Bellarmino Bagatti és Emanuele Testa 1973-ban publikált egy „korai szamaritánus-keresztény” amulettet, amelyet Naveh szerint ugyanaz a személy készített, aki a Hebron-dokumentumot is hamisította.²²

E sorok írója ösztöndíjasként 2003-ban épp a jeruzsálemi Héber Egyetemen ült egy epigráfiai konferencián, amikor az első előadás előtt az elnökhelyre – Hannah M. Cotton, a Héber Egyetem tanszékvezetője – szót kért, és bejelentette, hogy a *Haaretz* című napilap szenzációs hírt közölt: megtalálták Jóás király kőbe vésett feliratát, amelyben Júdea királya részletesen beszámol a jeruzsálemi Templom rekonstrukciójáról (8. kép). Az újságban szereplő képet lefényképezték és körbeadták a tudósoknak a teremben. Egy perc sem telt bele, s az egyik ismert héber epigráfus, Axel Knauf, kiperdült középre, és világosan elmagyarázta, miért ordít a kőbe vésett szövegről, hogy durva hamisítvány. A kőtáblát, amelyről a cikk azt állította, hogy egy arab fiú találta meg a Templomhegy keleti kapuja (Aranykapu) előtti temetőben, azóta megvizsgálta Joseph Naveh, Frank M. Cross és Christopher Rollston is, akik csatlakoztak Knauf véleményéhez. Ám másik két ismert kutató, Gabriel Barkay és André Lemaire továbbra is azt állították: lehetséges, hogy a tábla mégis eredeti. Israel Eph'al egy részletes cikkben bizonyította, hogy a felirat szövegét a *Királyok* és a *Krónikák* könyveinek részleteiből állította össze egy ivrit anyanyelvű (!) személy. Az Izraeli Régészeti Hatóság (IAA) azóta hivatalosan is közölte: a Jóás-tábla minden szakmai fórumon megmérgetett és könnyűnek találtatott.²³

A Jóás-felirat megtalálása az egész hamisítás-biznisz egyik tipikus példája. Ennek lépéseit a következőkben lehet összefoglalni: (1) a „lelet” maradjon egy lehetőleg névtelen műkereskedő tulajdonában (jelen esetben egy hebroni illetőségű személyről van szó); (2) minél tovább el kell rejteni a valódi szakemberek elől (először az Izraeli Geológiai Kutató Társaság vizsgálta meg a Jóás-feliratot és jelentette ki annak valódiságát); (3) tudományos vitát kell gerjeszteni a pro és kontra

8. kép. Jóás hamisított felirata a Templom újjáépítéséről

nézetek ütköztetésével (jelen esetben az oldenburgi egyetem és néhány kisebb amerikai egyetem geológusai és paleontológusai nyilvánították ki azt a véleményüket, hogy a kő *patinája* – tehát nem maga a felirat – valódi); (4) közben értékesíteni kell a tárgyat, lehetőleg minél magasabb áron (az izraeli rendőrség nyomozati adatai szerint eredetileg egy angol gyűjtőt céloztak meg a hamisítvánnyal). Csak a kedélyek megnyugtató végett mondok: az Izraeli Régészeti Hatóság kutatói 2007-ben egy hatvanoldalas tanulmányban tették közzé elemzésüket, amelynek végkövetkeztetése, hogy a kőtábla ugyan eredeti – valószínűleg Ciprusról származik –, de a rajta lévő héber felirat bizonyosan modern kori hamisítvány. Yuval Goren, a Tel Aviv-i Egyetem professzora azóta egy tanulmányban azt is közzétette, hogyan lehetséges egy majdnem tökéletes „eredeti hamisítványt” készíteni, például a patina kémiai összetevőinek meghatározásával.²⁴

Nagyjából ugyanez a helyzet a Jakab-csontládikával is, amely még a Jóás-feliratnál is nagyobb vihart kavart. A díszetlen osszárium a legnagyobb izraeli műgyűjtő, Oded Golan raktárában porosodott három évtizedig (9. kép). Golan egy vacsorán ismerkedett össze a már többször emlegetett André Lemaire-rel, a párizsi École Pratique des Hautes Études sémi filológus és epigráfus professzorával. A műgyűjtő meghívta magához Lemaire-t, hogy megmutasson neki a gyűjteményében lévő néhány arámi nyelvű feliratot. 2001 júniusában a francia tudós végül elolvasta a Jakab-csontládika oldalára vésett sort, és meglepetten kérdezte a régiségkereskedőt, vajon tudja-e, milyen különleges lelet van a birtokában? A rajta lévő arámi felirat ugyanis így szól: „Jákov, Jozséf fia, Jésua testvére”. Lemaire szerint az arám nyelvű szöveg kurzív (döntött) írásmódját kizárólag Kr. u. 10 és 70 között használták Júdeában (10. kép). Lemaire a felirat keletkezési dátumaként Kr. u. 63-at jelölte meg.²⁵ Flavius Josephus tudósítása alapján

9. kép. A Jakab-osszáríum Oded Golan műkereskedőnél

a láda feliratának hitelességét, amely a tudóstársadalmat is erőteljesen megosztotta.²⁷ 2003. június 18-án az Izraeli Régészeti Hatóság egy jelentést tett közzé, amelyben a patina elemzése alapján azt közölte, hogy a felirat modern hamisítvány.²⁸ 2004 decemberében Oded Golant vád alá helyezték 44 rendbeli hamisítás, csalás és megtévesztés vádjával. A per hét éven át húzódott, míg a bíró, Aharon Farkash 2012. március 14-én ítéletet hirdetett, amelyben Golant felmentette a hamisítás vádja alól, viszont elítélte illegális műkincskereskedésért. A bíró – természetesen – nem foglalkozott a Jakab-ládika eredetiségének kérdésével, így az visszakerült Golan tulajdonába. A *Biblical Archaeology Review* alapító-főszerkesztője, Hershel Shanks szerint ez az első közvetlen régészeti bizonyíték Jézus történetisége mellett.²⁹ Figyelemre méltó, hogy a ládika felirata a héber paleográfia legnagyobb élő szakértője, Ada Yardeni szerint is eredeti, aki az egyik bírósági meghallgatáson kijelentette: „Ha ez hamisítvány, én kiszállok”. Természetesen a kérdésnek csak az egyik oldala az osszáríum és a rajta lévő felirat eredetisége; a másik kérdés a felirat és a történelmi „Jakab, Jézus testvére” referencialitása. Ha a tudóstársadalom el is fogadná a ládika hitelességét, ez utóbbiról még bizonyosan évtizedekig fognak vitatkozni.³⁰

10. kép. A Jakab-sírládika felirata

a kutatók eddig is úgy vélték, hogy Jakabot, Jézus testvérét, aki a jeruzsálemi keresztény gyülekezetet vezette, Kr. u. 62-ben ítélték el és kövezték halálra. Csontjait egy évvel később helyezhették a ládába.²⁶ A feliraton szereplő mindhárom név (*Jákov* = Jakab, *Joszéf* = József, *Jésua* = Jézus) rendkívül gyakori volt abban a korban. Lemaire ezért elvégzett egy statisztikai vizsgálatot, amelyből kiderült, hogy Jeruzsálem akkori negyvenezer lakója közül maximum húsz olyan Jakab nevű személy élhetett, akinek apját Józsefnek, testvérét pedig Jézusnak hívták. Azonban közülük aligha lehetett egynél több olyan személy, akinek híres Jézus nevű testvére volt. Márpedig a feliraton szereplő testvérnek kiemelkedő jelentőségűnek kellett lennie ahhoz, hogy az általános szokástól eltérően az apa mellett az ő nevét külön is feltüntessék a sírfeliraton. A Názáreti Jézus esetében ez kézenfekvő volt – állítja Lemaire –, hiszen ő már életében országos hírnevet szerzett, és amikor az utolsó útjára Jeruzsálembe érkezett, az egész város felbolydult a jöveteléről szóló hír hallatán. Mindez persze nem bizonyítja

5. A jordániai ólomkönyvek

Mi indokolja, hogy a jordániai ólomkönyveket külön alfejezetben tárgyaljuk? Az, hogy a furcsa lelet 2011. márciusi felbukkanásakor azonnal világszenzációt keltett (11. kép). 2011. március 3-án a *The Jewish Chronicle* interjút készített egy Hasszán Szaida nevű beduinnal, akinek birtokában húsz darab ólomlemezről készített „könyv” (kódex) volt. A beduin azt állította, hogy a tárgyak minimum százévesek, és azokat nagyapja találta egy barlangban, nyilvánvalóan még a modern Izrael Állam létrejötte (1948) előtt. Ezt követően egy bizonyos David Elkington – aki feleségével egy gloucestershire-i farmon él, és semmi köze a tudós-akadémikus világhoz – 2011. március 22-én egy sajtóközleményt adott ki, mely szerint öt évvel korábban egy jordániai barlangban hetven hasonló könyvet találtak, amelyek bizonyosan 1. századiak, és „vezető szakértők” szerint legalább olyan értékesek, mint a Holt-tengeri tekercsek. A hírt átvette a BBC és a *Daily Mail* is. Elkington egy

11. kép. A jordániai ólomkódexek

április 2-án kelt cikkében meg is nevezett két tudóst: a biblikus Margaret Barkert (Őszösvetség-tudós és metodista lelkész), valamint Philip R. Daviest (University of Sheffield), akik állítólag megvizsgálták a részben ólomból, részben rézből készült kódexeket, és szerinte kijelentették, hogy a korai kereszténység legjelentősebb dokumentumairól van szó.³¹ A *Daily Telegraph* március 29-én már arra is hivatkozott, hogy metallurgiai vizsgálatok bizonyították: a szóban forgó könyvek legalább kétezer évesek. A Jordániai Régészeti Hatóság vezetője, Ziad al-Saad pedig már azt is hozzáfűzte, hogy a könyveket Jézus követői készítették közvetlenül a Mester kereszthalála után.

Az egyenként 5–15 bankkártya nagyságú fémlapból álló könyvek egyik oldalukon rézkarikákkal voltak összekapcsolva, éppen úgy, ahogyan a spirálfüzeteknél láthatjuk. Akadtak azonban olyan könyvek is, amelyeknek két vagy három oldalát is összekapcsolták rézkarikákkal, ilyen módon „titkosítva” azok tartalmát. Az egyik könyvön óhéber betűk, egy menóra, Jeruzsálemre utaló jelek, továbbá egy kereszt és egy szakállas férfi arcképe volt ábrázolva, amiről a médiában rögvést elterjedt, hogy az „Jézus legkorábbi ismert arcképe”. Több sajtóközleményben is megjelent, hogy a könyvek Margaret Barker szerint is eredetiek, és azokat Kr. u. 33-ban keresztények készíthették. A BBC egyik riportjában a csatorna vallási szakértője, Robert Piggott azt állította, hogy a szöveg egyik sorát sikerült megfejteni: „fel fogok menni” – ami nyilvánvalóan Jézus mennybemenetele előtt mondott szavaira utal.

Időközben számos szakértő sürgette a könyvek tudományos alaposágú vizsgálatát. Napvilágra került az ügyet kirobbantó Elkington egy még 2010-ben – tehát az ólomkódexek előkerülése előtt – Peter Thonemann oxfordi bibliatudóshoz írt levele, amelyben az egyik rézlapon olvasható görög szövegről kérdezte a professzor véleményét. Thonemann kijelentette: a lemezen olvasható textus modern hamisítvány, sőt azt is megnevezte, hogy az ammani Nemzeti Múzeum melyik görög sírfeliratáról másolták annak szövegét. Thonemann azt írta: hajlandó „egész tudományos karrierjét” feltenni arra, hogy az egész kódex-ügy egy hatalmas koholmány. A dolog további érdekessége, hogy Elkington ekkor még azt állította: a könyveket Egyiptomban találták. Április 4-én azután Philip Davies is megszólalt: a Sheffield's Biblical Studies blog egyik posztjában azt állította, hogy az ólomkódexek eredetiek, de a rajtuk lévő ábrázolások és szövegek modern hamisítványnak tűnnek. Április folyamán komoly kutatók szólaltak meg az ügyben, és lassanként összezdették a különféle rajzok, szövegek és szimbólumok eredeti-jait: kiderült, hogy ókori pénzekről, feliratokról, mozaikokról másolták legtöbbjüket, mégpedig igen primitív módon (például a görög szöveg írója a *lambdát* és az *alphát* nem is tudta megkülönböztetni), sőt még egy krokodilt mintázó gyerekjáték is szóba került. James R. Davila (egy neves amerikai pszeudepigráfia-szakértő) megfogalmazása szerint „ez a hamisító nem lehetett egy Moriarty professzor” (*Paleojudaica*, 2011. április 8).

Az első tudományos szaktanulmányt Philip Davies tette közzé 2011 júliusában, amelyben további vizsgálatokat sürgetett.³² 2012-ben azután a BBC *Inside Out* című műsora elkezdett David Elkington körül kutakodni. Kiderült, hogy se nem tudós, se nem szakértő, és a „professzor” címet is jogtalanul használta korábbi írásaiban. Azt is állította, hogy „egy magasra értékelt doktori értekezést” publikált, de kiderült, hogy magánkiadásban jelentette meg *Az istenek nevében: A rezonancia*

misztériuma és a történelem előtti Messiás (In the Name of the Gods: The Mystery of Resonance and the Prehistoric Messiah, 2001) című kötetét, amelynek már a címe sem vall tudományos munkára. Bár egyik ajánlója szerint a kötet „a történelem legnagyobb rejtélyeit oldja meg”: például hogy mi köze a gízai Nagy piramisnak a chartres-i katedrálshoz; vagy hogy a „názáreti” nem helynév, hanem egy olyan – jóval Jézus előtt létezett – titkos rend, amelynek Pythagoras és Buddha is tagjai voltak. Elkington az ólomkönyvek publikálása körül szerzett hírnevét olyan személyek megkörmövezésére is felhasználta, mint Jelizaveta Karagyorgyevics hercegnő, az utolsó szerb királyi család tagja, akitől legalább 250 000 fontot csalt ki egy könyv megírásának és egy ebből készítendő filmnek a finanszírozására.³³ 2015 márciusában azután létrehoztak egy testületet, amely a Központ a Jordániai Ólomkönyvek Tanulmányozására (Centre for the Study of the Jordanian Lead Books) hangzatos nevet viselte. A nonprofit társaság elnöke Richard Chartres, London nyugalmazott püspöke lett, és tagjai között szerepelt a már megismert Margaret Barker és Philip Davies tudósok mellett két politikus is: Sir Tony Baldry (konzervatív képviselő 1983–2015 között) és az igen rossz hírű, botrányaiba belebukott Tom Spencer (Európai Parlament). 2017-ben azután a Jordániai és Izraeli Régészeti Hatóságok közös közleményben tagadták a könyvek eredetiségét, kijelentve, hogy azok „össze nem illő korszakok és stílusok mindennemű kapcsolatot és logikát nélkülöző keverékei. Ilyen hamis motívumokat ezrével lehet találni Jordánia és a Közel-Kelet más régiségpiacain.”

Szinte egy újabb Shapira-ügy bontakozik ki szemünk előtt. Moses Shapira is egy addig nem létezett leletcsoportot – a feliratos moábita edényeket – hamisította, amivel komoly kutatókat is sikerült ideig-óráig megtévesztenie. Csakhogy manapság, az internet korában nemcsak a kommunikáció, hanem az információszerzés is hihetetlen mértékben felgyorsult, ráadásul a világon mindenütt felkészült szakemberek tucatjai találhatók, akik a szakmai sztemderdek és etikai alapelvek betartását nemcsak magukon, hanem másokon is számon kérik, függetlenül a média elvárásaitól. Elkington receptje egyébként igen egyszerű volt: végy egy jól értelmezhető leletípust („kódex”), illeszd az egészet egy mindenütt eladható narratívába („Jézus feltámadása, korai kereszténység”), és öntsd nyakon az egészet egy jó adag misztikummal (héber karakterek, kabbalisztikus szimbólumok). Elkington biztos lehetett abban, ha mindehhez sikerül az akadémiai tudós világból is támogatókat szereznie, nyert ügye lesz a szenzációéhes médiánál. (Ez utóbbi terve csak részben sikerült, hiszen a „mainstream” tudós, Peter Thonemann kapásból visszautasította, viszont Barker és Davies – akiknek tudományos megítélése finoman szólva is ellentmondásos – szemmel láthatóan örömmel kokettáltak a csaló Elkingtonnal.) Nagy szerencse, hogy az ügyben érintett izraeli és jordániai régészeti hatóságok – túllépve az országuk közötti politikai ellentéteken – közösen és igen határozottan léptek fel a csalás ellen, így egyhamar aligha akad vevő a jordániai ólomkódexekre.

6. A hamisítók motivációi

A bibliai régiségek hamisításának módszereivel sokat foglalkozott már a kutatás.³⁴ Bár a 21. századra a hamisítványok gyártóinak tudása egyre nőtt, és módszereik is egyre kifinomul-

12. kép. A négybetűs Istennév Beringer „fossilizált” (1728)

tabbak lettek, leleplezésük is könnyebbé vált. Az alábbi rövid összegzésben nem annyira a csalások technikai részleteivel, mint inkább a csalók motivációjával foglalkozom. A Biblia a zsidó és keresztény vallás szent könyve, amely ráadásul igényt tart a történeti értelemben vett hitelességre,³⁵ így a hamisítások motívumai között első helyen kell említenünk a vallási indítékokat. E hamisítások mögött többnyire a Biblia bizonyításának szándéka húzódik meg. Különösen nagy jelentősége volt ennek a 19. században, az evolucionizmus és a történeti biblia-

Jegyzetek

Jelen írás előadás formájában elhangzott az Ókortudományi Társaság Pécsi Tagozata által szervezett konferencián a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén, 2019. április 17-én. A címben szereplő idézet: Jeremiás könyve 8:8 KGF.

1 Hodossy-Takács 2008. – A felirat fordítása és kiváló kommentárja olvasható az interneten: https://hu.wikipedia.org/wiki/M%C3%A9s_a_szt%C3%A9s (utolsó letöltés: 2019. 05. 19).

kritika előretörésének időszakában. Egyébként a bizonyítékok hamisításának módszerével az ellenérdekelte oldal is élt: gondoljunk a hírhedt „pildowni előember” nagy port kavart esetére.³⁶ A ma már megmosolyogtató „kegyes csalások” közé tartoznak az ún. Beringer-fossilizáltak. Johann Bartholomew Adam Beringer (1667?–1738), a würzburgi egyetem természettudósa egy eredetileg tréfának indult csalás áldozata lett. Két kollégája, Ignaz Roderick – a geológia és matematika professzora –, valamint az egyetem könyvtárosa, Johann Georg von Eckhart tudta Beringerről, hogy a közeli hegyekben szokott fossilizáltakat gyűjteni. Ezért homokkőből különféle állatokat faragtak, és beléjük vésték a négybetűs istennevet (JHWH) héber, arab és latin karakterekkel. Miután Beringer rábukkant a hamis kövületekre, nagy örömmel publikálta őket (*Lithographiae Wirceburgensis*, 1726), azt állítva, hogy a bibliai Teremtés bizonyítékát találta meg. A köveket ugyanis szerinte maga az Örökkévaló formálta, és hitelesítésül saját nevének pecsétjét ütötte rájuk (12. kép).

A hamisítások készítésének második motívuma tulajdonképpen elválaszthatatlan az elsőtől: a hírnév és felfedezés dicsőségének megszerzése. Valljuk be, a legtöbb tudós igen hiú ember, különösen ha saját elméleteinek igazolásáról van szó. Néhányan közülük még arra is vetemednek, hogy teóriáik igazolására dokumentumokat hamisítsanak. Bár a cikkünkben szereplő hamisítványok többségének nem ismerjük a készítőjét, néhányuk gyaníthatóan az akadémikus körökhöz tartozik. Ennek áldozata lett 2004-ben Robert Deutsch, egy addig kifogástalan akadémiai reputációnak örvendő numizmata, akit Oded Golannal együtt pereltek be hamisítás vádjával. Deutchot végül 2012-ben felmentették, de igaza volt abban, amikor kijelentette: „Nevemet megsemmisítették az akadémikus körökben. Eddig 12 könyvet publikáltam héberül és más nyelveken. Ezeket soha többé senki nem fogja idézni.” Deutsch természetesen nyomban beperelte az Izraeli Régészeti Hatóságot, és 3,4 millió dollár kártérítést követelt tőlük hírnevének megtépázásáért.

Így el is érkezünk a hamisítások harmadik fő motíváló tényezőjéhez – amit mások bizonyára az első és legfontosabbként említettek volna –, a pénzhez. A bibliai vonatkozású régiségeket hat vagy akár hét számjegyű összegekért lehet eladni a műkincspiacon (persze dollárban). Ha eléggé sikerül a „hitelesítés”, nagyobb múzeumok is hajlandók csillagászati összegeket fizetni (mint a berlini Altes Museum a hamis moabita régiségekért, vagy az Israel Museum az elefántcsont gránátalmáért), de ha a kételkedők lennének túlsúlyban, még mindig ott vannak a gazdag magángyűjtők, mint amilyen Shlomo Mousaief is volt. Ily módon a hamisítók szinte mindig megtalálják a számításukat.

2 Az életrajz összefoglalása: Salmon 2000; Burleigh 2008; Tigay 2016.

3 A moabita régiségek kérdéséhez lásd Allegro 1965; Heide 2012.

4 Clermont-Ganneau 1885, 118.

5 A Shapira-kéziratokról lásd Guthe 1883; Allegro 1965; Rabinowicz 1965; Jefferson 1968; Reiner 1995; Guil 2017.

6 Kőszeghy 2003, 50–71.

7 Kőszeghy 2003, 19–49.

- 8 Összefoglalóan lásd Stern 2010.
- 9 A Dávid Városában talált pecsétek kiadása: Avigad 1986.
- 10 Első kiadása Bordreuil et al. 1996.
- 11 A gyanú felmerül: Eph'al–Naveh 1998; bizonyítás: Rollston 2003, 145–146, 158–173; patinavizsgálat: Goren et al. 2005.
- 12 Kr. e. 9–8. század, Museo Archeologico Nazionale, Cagliari; lásd Lipiński 1999.
- 13 Mykytiuk 2004, vö. Christopher Rollston recenziójával: Rollston 2007.
- 14 Avigad 1978.
- 15 Shanks 1996.
- 16 Goren–Arie 2014; Deutsch–Barkay 2016.
- 17 Kőszeghy Miklós fordítása. Kőszeghy (2003, 139–142) a tárgy és a felirat eredetisége mellett érvel, bár nem foglal állást abban a kérdésben, hogy a papok pontosan hol (melyik templomban) és mire használhatták ezt a pálcadíszet.
- 18 Goren et al. 2005; Lemaire 2006; Ahituv et al. 2007.
- 19 A legutolsó szakirodalomból: Lemaire 2006; Ahituv et al. 2007.
- 20 Neto ennek hatására visszavonulót fűjt, és a „külföldieket” vádolta a blamázzsal. Az eredetiség mellett érvelt Gordon 1968; *contra* Cross 1968.
- 21 Eredeti szöveg, fordítás és kísérő tanulmány: Kőszeghy 2003, 97–112.
- 22 Naveh 1982.
- 23 Knauf 2003; Eph'al 2003; Cross 2003; Goren et al. 2004; Ilani 2008; Greenstein 2012.
- 24 Yuval Goren: Examination of authenticity (http://www.bibleinterp.com/articles/Goren_report.shtml, utolsó letöltés: 2019. 05. 20.).
- 25 Lemaire 2002, 31–33; vö. Fitzmyer 2013, 319.
- 26 Eliav 2004. Az osszáriumot állítólag a Kidron-völgy felett épült Silwan falu területén találták meg, és a benne lévő csontokat szét-szorták.
- 27 Puech 2003; Rigato 2003; Ayalon et al. 2004; Magness 2005.
- 28 Uzi Dahari: Final Report of the Examining Committees for the Jehoash Inscription and James Ossuary (http://www.antiquities.org.il/article_eng.aspx?module_id=&sec_id=17&subj_id=175&id=266, utolsó letöltés: 2019. 05. 19.).
- 29 Byrne–McNary–Zak 2009, 6.
- 30 A ládika történetét áttekintette: Evans 2003; Shanks–Witherington 2003; Charlesworth 2013.
- 31 Felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen ezt a két kutatót idézte Elkington. Margaret Barker egy független kutató, aki a „templom-teológia” elméletéről nevezetes; Davies pedig a koppenhágai „minimalista” iskola oszlopos tagja, aki szerint Jézus nem is volt történelmi személy, csak egy mítosz. Tehát egyikük sem vádolható azzal, hogy a keresztnységgel kapcsolatban fundamentalista álláspontot követnének, ugyanakkor se nem régészek, se nem epi-gráfusok.
- 32 Davies 2011.
- 33 A kötet meg is jelent: Elkington 2015.
- 34 Clermont-Ganneau 1885; Goren–Silberman 2003; Rollston–Vaughn 2005; Millard 2012; Rollston 2014.
- 35 Ez az állítás akkor is igaz, ha valaki nem fogadja el a Biblia történelmi hitelességét, lásd Ruff 2009, 33–35.
- 36 Az ügy 1908-ban robant ki, lásd Feder 2008, 73–101.

Bibliográfia

- Ahituv, S. – Goren, Y. – Demsky, A. – Lemaire, A. 2007. „The Inscribed Pomegranate from the Israel Museum Examined Again”: *Israel Exploration Journal* 57, 87–95.
- Allegro, J. M. 1965. *The Shapira Affair*. London.
- Avigad, N. 1978. „Baruch the Scribe and Jerahmeel the King's Son”: *Israel Exploration Journal* 28, 52–56.
- Avigad, N. 1986. *Hebrew Bullae from the Time of Jeremiah. Remnants of a Burnt Archive*. Jerusalem.
- Ayalon, A. – Bar-Matthews, M. – Goren, Y. 2004. „Authenticity Examination of the Inscription on the Ossuary Attributed to James, Brother of Jesus”: *Journal of Archaeological Science* 31, 1185–1189.
- Bordreuil, P. – Israel, F. – Pardee, D. 1996. „Deux ostraca paléo-hébreux de la collection Sh. Moussaieff”: *Semitica* 46, 49–76.
- Burleigh, N. 2008. *Unholy Business. A True Tale of Faith, Greed and Forgery in the Holy Land*. New York.
- Byrne, R. – McNary-Zak, B. (szerk.) 2009. *Resurrecting the Brother of Jesus. The James Ossuary Controversy and the Quest for Religious Relics*. Chapel Hill.
- Charlesworth, J. H. (szerk.) 2013. *The Tomb of Jesus and His Family? Exploring Ancient Jewish Tombs Near Jerusalem's Walls*. Grand Rapids.
- Clermont-Ganneau, C. 1885. *Les fraudes archéologiques en Palestine*. Paris.
- Cross, F. M. 1968. „The Phoenician Inscription from Brasil. A Nineteenth-century Forgery”: *Orientalia* 37, 437–460.
- Cross, F. M. 2003. „Notes on the Forged Plaque Recording Repairs to the Temple”: *Israel Exploration Journal* 53, 119–122.
- Davies, P. 2011. „Mysterious Books from Jordan”: *Palestine Exploration Quarterly* 143, 79–84.
- Deutsch, R. – Barkay, G. 2016. „Berekhyahu bullae. A Rejoinder”: *Antiquo Oriente* 14, 99–136.
- Eliav, Y. Z. 2004. „The Tomb of James, Brother of Jesus, as Locus Memoriae”: *Harvard Theological Review* 97, 33–59.
- Elkington, D. 2015. *What Are the Jordan Codices? The Mystery of the Sealed Lead Books*. Harlingen.
- Eph'al, I. – Naveh, J. 1998. „Remarks on the Recently Published Moussaieff Ostraca”: *Israel Exploration Journal* 48, 269–273.
- Eph'al, I. 2003. „The 'Jehoash Inscription'. A Forgery”: *Israel Exploration Journal* 53, 124–128.
- Evans, C. A. 2003. *Jesus and the Ossuaries*. Waco.
- Feder, K. L. 2008. *Frauds, Myths, and Mysteries. Science and Pseudoscience in Archaeology*. New York.
- Fitzmyer, J. A. 2013. „The James Ossuary and Its Implications”: J. Charlesworth (szerk.): *The Tomb of Jesus and His Family? Exploring Ancient Jewish Tombs Near Jerusalem's Walls*. Grand Rapids, 313–333.
- Gordon, C. H. 1968. „The Authenticity of the Phoenician Text from Parahyba”: *Orientalia* 37, 75–80.
- Goren, Y. – Silberman, N. A. 2003. „Faking Biblical History”: *Archaeology* 56, 20–29.
- Goren, Y. – Ayalon, A. – Bar-Matthews, M. – Schilman, B. 2004. „Authenticity Examination of the Jehoash Inscription”: *Tel Aviv* 31, 3–16.
- Goren, Y. – Ayalon, A. – Bar-Matthews, M. – Schilman, B. 2005. „Authenticity Examination of Two Iron Age Ostraca from the Moussaieff Collection”: *Israel Exploration Journal* 55, 21–34.
- Goren, Y. – Ahituv, S. – Ayalon, A. – Bar-Matthews, M. – Dahari, U. – Dayagi-Mendels, M. – Demsky, A. – Levin, N. 2005. „A Re-Examination of the Inscribed Ivory Pomegranate from the Israel Museum”: *Israel Exploration Journal* 55, 3–20.
- Goren, Y. – Arie, E. 2014. „The Authenticity of the Bullae of Berekhyahu Son of Neriyahu the Scribe”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 372, 147–158.

- Greenstein, E. L. 2012. „Methodological Principles in Determining that the So-called Jehoash Inscription Is Inauthentic”: M. J. Lundberg – S. Fine – W. T. Pitard (szerk.): *Puzzling Out the Past. Studies in the Northwest Semitic Languages and Literature in Honor of Bruce Zuckerman*. Leiden, 83–92.
- Guil, S. 2017. „The Shapira Scroll Was an Authentic Dead Sea Scroll”: *Palestine Exploration Quarterly* 149, 6–27.
- Guthe, H. 1883. *Fragmente einer Lederhandschrift enthaltend Mose's letzte Rede an die Kinder Israel*. Leipzig.
- Heide, M. 2012. „The Moabitica and Their Aftermath: How to Handle a Forgery? Affair with an International Impact”: M. Lubetski – E. Lubetski (szerk.): *New Inscriptions and Seals Relating to the Biblical World*. SBL Archaeology and Biblical Studies 19. Atlanta, 193–242.
- Hodossy-Takács E. 2008. *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában*. Kréné – Ókori Források – Ókortörténeti Tanulmányok 9. Budapest.
- Ilani, S. 2008. „Archaeometric Analysis of the 'Jehoash Inscription' Tablet”: *Journal of Archaeological Science* 35, 2966–2972.
- Jefferson, H. G. 1968. „The Shapira Manuscript and the Qumran Scrolls”: *Revue de Qumrán* 6, 391–399.
- Knauf, E. A. 2003. „Jehoash's Improbable Inscription”: *Biblische Notizen* 117, 22–26.
- Kőszeghy M. 2003. *Cseréplevelek. Héber feliratok a fogság előtti Palesztinából*. Kréné 2. Budapest.
- Lemaire, A. 2002. „Burial Box of James the Brother of Jesus”: *Biblical Archaeology Review* 28, 24–33, 70–71.
- Lemaire, A. 2006. „A Re-examination of the Inscribed Pomegranate. A Rejoinder”: *Israel Exploration Journal* 56, 167–177.
- Lipiński, E. 1999. „The Nora Fragment”: *Mediterraneo Antico* 2, 667–671.
- Magness, J. 2005. „Ossuaries and the Burials of Jesus and James”: *Journal of Biblical Literature* 124, 121–154.
- Millard, A. 2012. „Hebrew Seals, Stamps and Statistics: How Can Fakes Be Found”: M. Lubetski – E. Lubetski (szerk.): *New Inscriptions and Seals Relating to the Biblical World*. SBL Archaeology and Biblical Studies 19. Atlanta, 183–192.
- Mykytiuk, L. J. 2004. *Identifying Biblical Persons in Northwest Semitic Inscriptions of 1200–539 BCE*. Society of Biblical Literature Academia Biblica 12. Atlanta.
- Naveh, J. 1982. „Some Recently Forged Inscriptions”: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 247, 53–58.
- Puech, É. 2003. „James the Just, or Just James? The 'James Ossuary' on Trial”: *Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society* 21, 45–53.
- Rabinowicz, O. K. 1965. „The Shapira Scroll. A Nineteenth-Century Forgery”: *Jewish Quarterly Review* 56, 1–21.
- Reiner, F. N. 1995. „C. D. Ginsburg and the Shapira Affair. A Nineteenth-Century Dead Sea Scroll Controversy”: *The British Library Journal* 21, 109–127.
- Rigato, M.-L. 2003. „'Giacobbe Figlio di Giuseppe Fratello di Gesù' o piuttosto 'Giacobbe Figlio di Giuseppe Fratello e mano di Gesù'? Quale 'Giuseppe'?” *Rivista biblica* 51, 203–218.
- Rollston, C. A. 2003. „Non-Provenanced Epigraphs I. Pillaged Antiquities, Northwest Semitic Forgeries, and Protocols for Laboratory Tests”: *Maarav* 10, 135–193.
- Rollston, C. A. 2007. Review of Mykytiuk 2004: *Journal of Semitic Studies* 52, 373–376.
- Rollston, C. A. 2014. „Forging History. From Antiquity to the Modern Period”: M. T. Rutz – M. M. Kersel (szerk.): *Archaeologies of Text. Archaeology, Technology, and Ethics*. Joukowsky Institute Publications 6. Oxford, 176–197.
- Rollston, C. A. – Vaughn, A. G. 2005. „Fakes, Forgeries and Biblical Scholarship”: *Near Eastern Archaeology* 68, 61–72.
- Ruff T. 2009. *Az Újszövetség és a Tóra*. Budapest.
- Salmon, I. 2000. „The Life and Times of Moses Wilhelm Shapira”: I. Salmon – F. Hochstein – A. Barber (szerk.): *Truly Fake. Moses Wilhelm Shapira, Master Forger*. Catalogue Muzeon Yisrael 441. Jerusalem, 4–8.
- Shanks, H. 1996. „Fingerprint of Jeremiah's Scribe”: *Biblical Archaeology Review* 2, 36–38.
- Shanks, H. – Witherington, B. 2003. *The Brother of Jesus. The Dramatic Story and Meaning of the First Archaeological Link to Jesus and His Family*. London – New York.
- Stern, E. 2010. „From Many Gods to the One God. The Archaeological Evidence”: R. G. Kratz – H. Spieckermann (szerk.): *One God – One Cult – One Nation. Archaeological and Biblical Perspectives*. BZAW 405. Berlin – New York, 395–403.
- Tigay, C. 2016. *The Lost Book of Moses. The Hunt for the World's Oldest Bible*. New York.